

PŘEDNÁŠKA č. 6

Osídlení a sídla

ZÁKLADNÍ POJMY

Sídla jsou skupiny lidských obydlí, v nichž obyvatelstvo žije, pracuje a vykonává ostatní činnosti

Obecně se za sídlo považuje *každé **obydlené místo*** nezávisle na:

- *počtu usedlostí*
- *trvalosti obývání*
- *počtu obyvatel*

- V nejširším slova smyslu se za sídlo považuje i **izolovaná usedlost (samota)**, je-li prostorově oddělena od dalších obydlí
- K sídlům se řadí (pod pojem patří) také příslušné *plochy, které jsou obyvatelstvem sídla bezprostředně využívány* (tedy jde nejen o domy, ale i ulice, zahrady, parky, ...)

Sídla se vyznačují velkou rozmanitostí podle:

- **druhu** (samota, víska, vesnice, městys, město, aglomerace, konurbace, megalopolis, ...),
- **velikosti** (5, 100, 1 000, 100 000, 1 000 000 obyvatel),
- **funkcí** (zemědělství, průmysl, služby, správa, ...).

Vedle obecného pojmu sídlo se v geografii sídel často pracuje s **dalšími podobnými pojmy**, z nichž nejdůležitější jsou:

1) Usedlost (sídelní jednotka) = obytný dům na venkově včetně příslušných hospodářských budov a k domu přiléhajícím hospodářským prostorem (dvůr, humna, zahrada).

2) Základní sídelní jednotka (ZSJ) = pojem byl zaveden ze **statistických důvodů**, jde o **jednotky menší než obec**, pracuje se s nimi např. při vyhodnocování výsledků SLDB

ZSJ jsou dvojího typu:

- **sídelní lokality** = sídla, jež jsou od sebe **oddělena nezastavěnými plochami**, zahrnují zpravidla minimálně 30 bydlících obyvatel nebo 10 obydlených bytů (v podstatě paralela sídla v rámci **venkovské obce**)
- **urbanistické obvody** = **dílčí územní části měst** vymezené podle určitého jednotícího znaku (např. historické jádro) nebo funkčního využití

Sídlo je základní jednotkou osídlení. Sídla neexistují jako prostorově izolované jednotky, naopak jsou *propojena mezisídelními vztahy*, vznikající **propojením ekonomických a společenských funkcí** jednotlivých sídel.

Při studiu osídlení určitého území je důležité charakterizovat:

1) Sídelní síť = rozmístění sídel bez ohledu na jejich velikost, strukturu a funkci, poskytuje informaci o **prostorovém uspořádání sídel**, jejich vzájemných vzdálenostech, hustotě, apod.

2) Sídelní struktura = charakteristika osídlení určité oblasti na **základě kvalitativních a kvantitativních rozdílů mezi jednotlivými sídly**. Charakteristika spočívá ve **významovém rozlišení sídel** a vychází z dílčích klasifikací sídel (např. podle počtu obyvatel, počtu domů, funkce, půdorysu, město x venkov, ...);

3) Sídelní systém = soubor sídel propojených vzájemnými vztahy - k síti sídel vykazujících určitou vnitřní strukturu se přidává ještě existence **funkčních** a jiných **vztahů**; vztahy se mohou lišit podle následujících znaků:

- **charakter** (např. vztahy pracovní, obchodní, dopravní, správní..),
- **intenzita** (rychlejší vs. pomalejší, flexibilní vs. rigidní..)
- **hierarchie** (na různých úrovních může sídlo navazovat vztahy s jinými sídly – např. Praha – centrum dojížděky do ZŠ, SŠ, VŠ apod.)

Obec = elementární **administrativní jednotka** (často je **v jedné obci spojeno několik sídel**); obec má právní subjektivitu, místní orgány – **samosprávu**, které rozhodují ve vymezeném okruhu činností

- obce u nás byly zřízeny reformou v roce 1848

Obec není základní jednotkou osídlení, termíny sídlo a obec **nelze zaměňovat!!!**

Dříve administrativně samostatná sídla, jež jsou dnes součástí jiné obce, bývají označovány jako **místní části, osady** apod.

Intravilán (zastavěná část katastrálního území) × **extravilán sídla** (nezastavěná část katastrálního území).

SÍDELNÍ SÍŤ

- ***Sídelní síť České republiky je*** poměrně **stará** - většina dnes existujících sídel pochází z **období raného až vrcholného středověku**, sídla v úrodných oblastech však mnohdy i z dob podstatně starších
- ***Postup osídlení je*** značně **komplikovaný a dlouhodobý proces**, limitovaný řadou faktorů
- K nim patří především ***přírodní prostředí*** (ale není faktorem jednoznačně určujícím, jak se domnívali deterministé)
- ...dále pak **vazby na stávající sídelní síť, poloha vzhledem ke komunikacím**, ale také **předpokládaná funkce** nově zakládaných sídel.

- Nejdůležitějším sídelním procesem v naší historii byla tzv. ***kolonizace***, která v Čechách proběhla v 11.-14. století
- Probíhala jak ***vnitřní***, tak ***zahraniční kolonizace***, nejvýznamnější je pro české země **německá kolonizace** zahájená Přemyslem Otakarem I. koncem 12. století (zakládána byla města i vesnice)
- Kolonizace zdaleka **nebyla jen procesem jednosměrným**, ale docházelo k posunům hranice osídlených oblastí ve směru tam i zpět
- ...především v období populačního úbytku, který způsobovaly zejména války a hladomory, docházelo k opouštění méně úrodných poloh a k návratu obyvatelstva do vylidněných úrodnějších oblastí

- **Osídlování méně úrodných** horských a podhorských **oblastí** lze považovat za **dynamický, ale dlouhodobý proces**, který byl jedním z **nejvýznamnějších krajinotvorných procesů** v Českých zemích

(Proč se postupně osídlovaly méně úrodné horské a podhorské oblasti?)

- **Osídlení českých zemí bylo prakticky dokončeno koncem 14. století!!**
- Ve 13. století lze již nesporně označit za **města** např. Prahu, Brno, Olomouc, Jihlavu, Kutnou Horu, Uherské Hradiště, Most, České Budějovice, Hradec Králové, Plzeň, Chrudim nebo města vzniklá za kolonizace jako Polička, Trutnov, aj.
- Velmi silná byla již v té době v českých zemích skupina **hornických** (horních) **měst** (***Znáte některé?***)
- Za **završení základu sítě našich měst** se považuje založení **Nového města pražského** ve 14. století

- **Pro vytváření sídelního systému byl důležitý rozvoj průmyslové výroby**, jejíž základy byly u nás položeny již v 15. století (mlýny, hamry, hutě, těžba, textilní výroba...)

 postupná **koncentrace obyvatel v podhorských oblastech**, dříve daleko méně zalidněných

URBANIZACE ČESKÝCH ZEMÍ

- ***Urbanizace*** = obecně **změna sociálně-prostorových forem společnosti v důsledku společenské modernizace**
- Nejviditelnější stránkou tohoto procesu je bezesporu **růst měst**, nicméně urbanizace není pouze změnou osídlení, ale i **změnou kulturní a sociální**
- V rámci převládajícího kvantitativního (geograficko-demografického) chápání urbanizace je tato charakterizována jako **koncentrace obyvatelstva do městských sídel**

- Hlavním rysem jsou pak **změny v rozmístění obyvatelstva** dané procesy, mezi kterými dominuje ***jednosměrně orientovaná migrace*** obyvatelstva
- V tomto pojetí je urbanizace chápána jako **růst podílu městského obyvatelstva na úkor obyvatelstva venkovského**

- Koncentrační **urbanizační procesy** jsou většinou historicky **spojovány s etapou industrializace** („industriální urbanizace“), resp. s přechodem od tradiční zemědělské společnosti ke společnosti průmyslové
- V českých zemích **začala urbanizace intenzivněji probíhat** později než např. v Anglii či Nizozemí, vliv na ni měl rozvoj železnice a obecně 2. průmyslová revoluce (**2. polovina 19. století**)

- V **roce 1843** bylo v českých zemích sečteno **18 % přítomného obyvatelstva v obcích s více než 2 tis. obyvateli**
- Jediným **velkoměstem** byla **Praha**: 112 tis. obyv.
- Později prudké **zvýšení** podílu městského obyvatelstva (do měst zařazena i předměstí větších měst): v **roce 1900 činil 43 %**

Velká Praha

- Generální regulační plán velké Prahy (schválen 1929) a **zákon o vytvoření Velké Prahy** (1920)
→ k 1.1.1922 se 37 obcí ze samostatných okresů sloučilo s Prahou a vzniklo Hlavní město Praha
- **Připojená města:** Karlín, Vysočany, Břevnov, Bubeneč, Košíře, Smíchov (25 tis.), Nusle, Vršovice, Královské Vinohrady, Žižkov (50 tis.)
- K uvedenému datu měla Praha 687 tis. obyvatel, v roce 1938 již atakuje 1 mil. (největší urbanizační vlna), rozloha 170 km²

(Dnes má Praha obyvatel?)

Velké Brno

- Vznik Velkého Brna 16.4.1919
- Připojeno 23 obcí, včetně dvou měst: Králova Pole (15 tis.) a Husovic
- Brno mělo tehdy 222 tis. obyvatel a rozlohu 124 km²

Dnes má Brno obyvatel?

- **Rok 1930:** podíl městského obyvatelstva **48 %**
- **Rok 1950:** počet obcí 11,5 tis., měst 502, městysů 503, podíl obyvatel měst a městysů (**57 %**)
- Od roku **1961 změna klasifikace** – tzv. „**statistická klasifikace**“ měst novelizovaná pro každé další sčítání...
- tato klasifikace byla **přísnější** než dřívější „historická klasifikace“ (5000 obyv.+, nízký podíl zeměd. obyv., vysoká vybavenost službami a infrastrukturou, městský způsob zástavby...)

- **Rok 1961: 51 % městského obyvatelstva**
- **Rok 1970: 59 %**
- **Rok 1980: 66 %**
- **Rok 1991: 68 %**

(Proč tak malá změna mezi roky 1980 a 1991?)

- **Rok 2001:** k tomuto sčítání nebyla **žádná speciální klasifikace vytvořena** (k úpravě původní došlo již v roce 1991 – obtížná srovnatelnost..)

3 možnosti:

- 1) Vycházet ze zákona o obcích (128/2000 Sb.) – městem je obec s 3 000. a více obyv.;** statut města uděluje předseda poslanecké sněmovny po vyjádření vlády
  - Městy byly i **menší obce**, které získaly statut před nabytím účinnosti tohoto zákona

(Jaké typy měst to byly/jsou?)

- Podle tohoto výkladu v roce 2001: **522 obcí se statutem města**, resp. městským úřadem
- Ty tvořily 8,3 % všech obcí v ČR, **stupeň urbanizace dosáhl 71 %**

2) Vycházet z **mezinárodních doporučení** a za města považovat všechny **obce s 2 000 a více obyvateli**

3) Vzhledem k tomu, že především **na Moravě existuje hodně velkých obcí**, které zcela jistě **nejsou městy**, považovat za města všechny obce s **5 000 a více obyvateli**

V období **1960-2001** lze pozorovat ve vývoji počtu obyvatel **ve městech dvě rozdílná období:**

- **Do roku 1991** docházelo k **výraznému nárůstu** počtu obyvatelstva (za 30 let téměř o $\frac{1}{4}$), v desetiletí **1991-01** se trend obrátil a došlo k **úbytku obyvatel ve městech** a nárůstu na venkově (o 1,4 %)

(Proč to obrácení trendu?)

- Obecně **rostla nejrychleji okresní a krajská města**, nejpomaleji hl. m. Praha

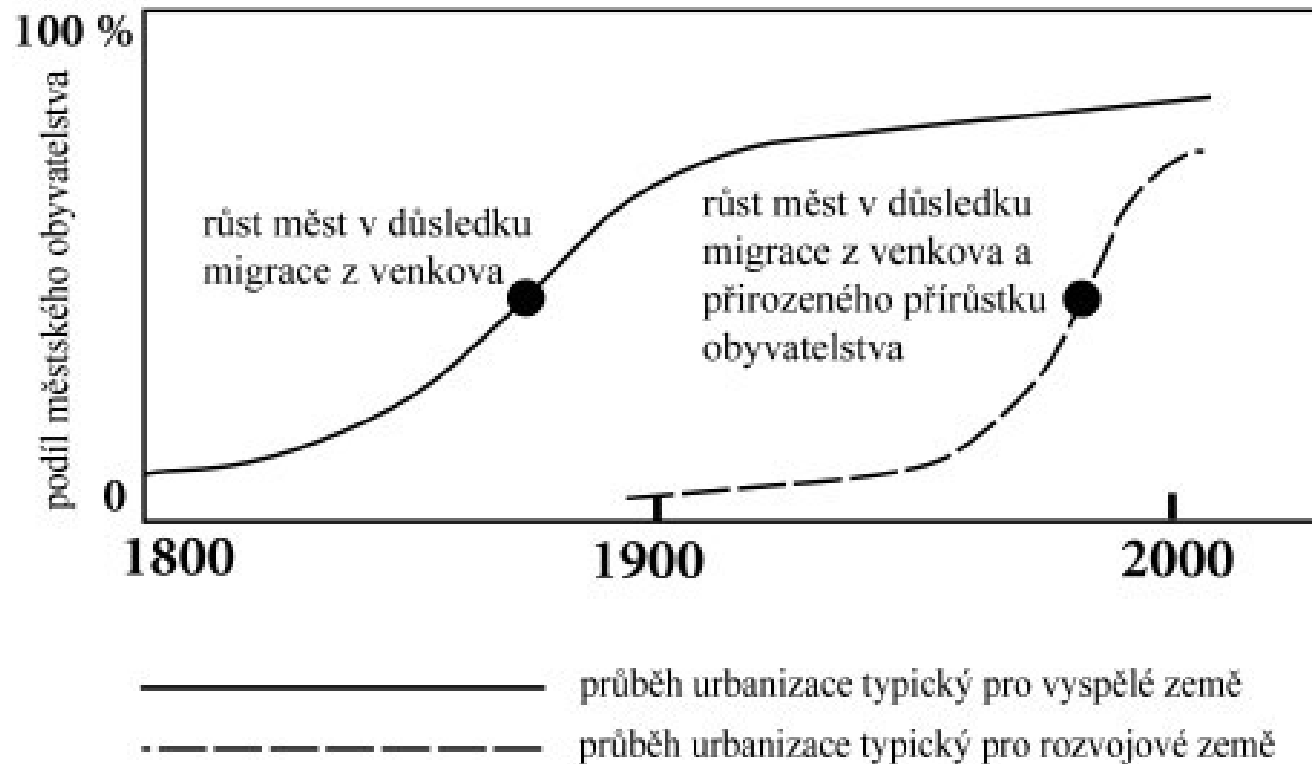
- V období **1960-2001** přibylo ve městech přirozenou měnou a stěhováním více než **1,3 mil. obyv.**
- **Velikost měst se však zvětšovala** i v důsledku **integrací**, tedy připojováním dalších obcí
- Např. k **Praze** bylo **připojeno celkem 51 obcí** z okresů P-V a P-Z (**128 tis. obyv.**), k Brnu 9 obcí z okresu B-V (10 tis.), k Ostravě 11 obcí z okresů F-M, NJ, OP (20 tis.) a k Plzni 5 obcí z okresů P-S a P-J

- **Připojování obcí se týkalo i menších měst,** pouze 145 měst ze souboru více než 500 měst žádnou obec nepřipojilo, ani se žádná neodpojila
- **U 17 měst došlo k dezintegraci,** tzn. oproti roku 1961 k odtržení některé části obce – většinou šlo o **menší města** s 2-5 tis. obyv., z těch větších: Neratovice, Hronov a Jablunkov

- Při sčítání 2001 měla u nás **více než ¼ měst méně než 3 tis. obyv.** (rozpor se zákonem o obcích)
- **Nejmenší města (statut):** Přebuz (70 obyv.), Loučná pod Klínovcem (90 obyv.), Boží Dar (170 obyv.)..., Andělská Hora (420 obyv.), krkonošské Pec pod Sněžkou (600) a Janské Lázně (820); dalších 56 měst mělo méně než 2 tis. obyv.
- **Nejmenší obce:** Březina (5 obyv., okres Vyškov), Vlkov (16 obyv., okres Č. Budějovice)
- Více než **polovinu měst tvoří nejmenší města do 5 tis. obyv.**, ale žije v nich pouze 11 % městského obyvatelstva

Další pojmy vztahující se k urbanizaci

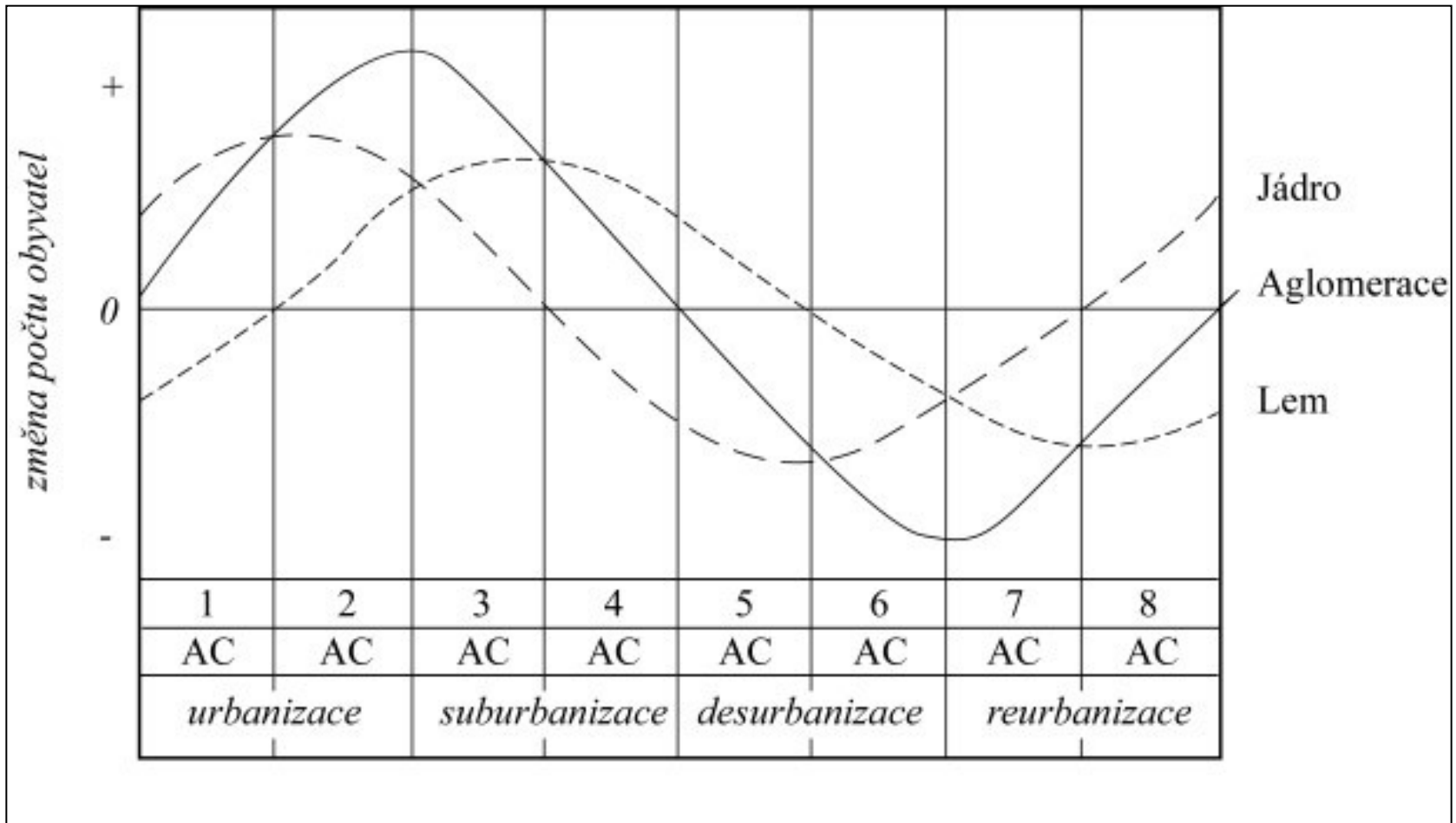

- model „stádií městského vývoje“: jsou rozlišovány **čtyři cyklické etapy – i)urbanizace, ii)suburbanizace, iii)de(s)urbanizace a iv)reurbanizace**
- **Urbanizací** je nazývána fáze koncentrace obyvatelstva v jádrovém městě, kdy **roste i městská aglomerace jako celek**
- **Suburbanizační fáze** je typická snížením dynamiky růstu či dokonce populačními ztrátami městského jádra a současným přílivem obyvatelstva do okrajových částí aglomerace; **aglomerace jako celek nicméně stále populačně roste**

- V průběhu **de(s)urbanizace** se dostává celá aglomerace, tj. jádrové město i jeho zázemí do stagnace či populační ztráty, **obyvatelstvo odchází mimo prostor městského regionu**
- Etapa **reurbanizace** pak znamená postupné oživování jádrového města a **vyrovnávání negativního populačního vývoje celé městské aglomerace**

(V jakém stádiu je dnes Česká republika?)

Model stádií městského vývoje

- Řadu procesů vytvářejících obsah současné urbanizace lze charakterizovat souhrnným pojmem ***metropolizace***
- ***Metropolizační procesy*** přetvářejí tradiční formu měst a městských areálů a dávají vzniknout novým uspořádáním vztahů ve městech a jejich různě širokém zázemí
- **Aglomerace, konurbace, megalopolis...**

(Vysvětlení, příklady z ČR?)

Odlišnost struktury osídlení ve směru Z-V

- V ČR je historicky dána **odlišná struktura osídlení mezi Z a V** republiky – na **Z jsou sídla i obce s menší rozlohou i menší počtem** obyvatel a směrem na V tyto parametry rostou
- Z těchto predispozic pramení i jistá **nejednotnost při udělování statutu města**

- **v českých krajích a na Vysočině je počet měst zhruba stejně velký jako počet obcí s 2 tis. a více obyv.;** v moravských krajích je naopak **počet obcí s 2 tis. a více obyvateli min. o polovinu vyšší než počet měst**
- v krajích Plzeňském, Karlovarském, Libereckém a Vysočině je v podstatě každá obec nad 2 000 obyvatel městem, na druhé straně ve Zlínském a Moravskoslezském kraji má statut města jen asi polovina obcí nad 2 000 obyv.

- **Rok 2009:** podíl městského obyvatelstva asi **70 %**, tedy obdobný jako v roce 2001!

(Proč?)

- Na **1 obec připadá 1 680 obyvatel**, na **1 sídlo** (část obce) **700 obyv.**
- **Statut města má asi 600 obcí**, jejich počet každoročně roste o desítky

- **Hustota zalidnění ČR 133 obyv./km²**, mezi kraji nejvíce **Moravskoslezský (230)**, nejméně Jihočeský (63), mezi městy nejvíce **Praha (2,5 tis./km²)**, Brno (1,6 tis.), Ostrava (1,0 tis.) a Plzeň (700)

Velkoměsta v ČR (nad 100 tis. obyvatel):

- Praha (1,25 mil.), Brno (371 tis.), Ostrava (306 tis.), Plzeň (170 tis.)
- **od 1.1.2007 je změna ve vymezení městských okresů Ostrava-město a Plzeň-město a tedy i měst Ostrava a Plzeň!!**

Další velká města v ČR (2009):

- Liberec (101,6 tis.)
  - Olomouc (100,4 tis.)
  - Ústí nad Labem (95,5 tis.)
  - České Budějovice (94,9 tis.)
  - Hradec Králové (94,5 tis.)
  - Pardubice (90,1 tis.)
  - Havířov (83,0 tis.)
  - Zlín (75,7 tis.)
  - Karviná (62,0 tis.)
- ....Karlovy Vary (51,3 tis.) a Jihlava (51,2 tis.)

(Která okresní města v ČR mají menší počet obyvatel než jiné město v okrese?)

Osídlení v České republice

Settlement in the Czech Republic

